

s poti
v digitalno
demokracijo

znanost in objekt

časopis
za
kritiko
znanosti

let. XXX, 2003, št. 211

Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo
letnik XXXI, 2003, številka 211
UDK 3, ISSN 0351-4285

Izdajatelj / Publisher

Študentska založba, Beethovnova 9, Ljubljana

Študentska založba

Odgovorni urednik / Editor-in-chief

Darij Zadnikar

Uredništvo / Editorial board

Borut Brumen, Marra Gregorčič, Tatjana Greif,
Nikolai Jeffs, Andrej Kurnik, Katarina Majerhold,
Mitja Velikonja, Darij Zadnikar, Darja Zavrišek

Lektorica / Language editor

Tatjana Capuder, Milojka Mansoor

Korektorica / Proof-reader

Jasna Berčon

Naslov uredništva / Adress

Beethovnova 9/I, 1000 Ljubljana,

tel.: (01) 25 10 332,

Fax in modem (01) 25 22 618

Spletna stran: www.knjizgarna.uni-lj.si

E-pošta: zalozba@kiss.uni-lj.si

Spomin na referendum o novih reproduktivnih tehnologijah – spomin na imaginacije telesa v Sloveniji

Pričujoči članek bo analiziral posledice, ki jih je referendumsko vprašanje o dostopnosti nekaterih novih reproduktivnih tehnologij (NRT) v Sloveniji imelo in oblikovalo znotraj imaginarija ljudi in njihovega odnosa do predstav tradicije, modernosti, umetnega, naravnega, telesa in materinstva. Je zapis antropološke analize etnografskega gradiva, zbranega leto dni po referenduskem dogodku (med mesecem januarjem in avgustom 2001) na temo NRT v Sloveniji.¹ Predstavljena etnografija osvetli spekter emocionalnih, političnih in ideoloških narativov, ki so spremljali podoživljanje referendumskega dogodka, kajti namen raziskave ni bil preučevati referendum kot tak, temveč spomine – idejne usedline, ki se vežejo nanj. Ravno analiza spomina na referendum kaže na dejstvo, da odnos Slovencev do asistiranih tehnik reprodukcije ni statičen, ampak je aktiven odnos, ki ga ljudje vedno znova oblikujejo ter redefinirajo. Antropološki zapis je zato zgodba, ki ne riše le odnosov, ki jih ljudje gojijo do tehnik reprodukcije v času biomedicinske tehnologije, ampak priča o odnosu, ki ga Slovenci oblikujejo do lastnega telesa, do telesa žensk, do ideje nacije, tradicije in identitete. Je dokument časa, ki poskuša naslikati modus mišljenja, ki so ga v določenem trenutku Slovenci oblikovali ob fenomenu NRT.²

Novе reproduktivne tehnologije (NRT)³ so bile kot tehnike, ki pomagajo zdraviti neplodnost, v Sloveniji dostopne in so se prakticirale že od leta 1984. Kljub temu smo zaradi nekajletnega spreminjanja in vedno vnovičnega definiranja

¹ Predstavljena analiza je evalvacija širše raskave, oblikovane na polagi izčrpnih pogovorov z 68 intervjuvanci. Poleg tega je raziskava temeljila na beleženju diskurzov na temo NRT, ki so se pojavljali v dnevnem tisku ter znanstvenih (medicinskih in pravnih) publikacijah, kakor tudi črpala iz klasičnega antropološkega kompendija znanja o fenomenu novih reproduktivnih tehnologij.

² Ko pravim "Slovenci" ali "slovensko", mislim predvsem na 68 ljudi, ki sem jih intervjuvala v letu 2002. Nikakor ne pretendiram, da moja analiza prikazuje ali pojasnjuje celotno slovensko držo do referenduma. Kljub temu menim, da je analiza več kot le relevantna predvsem zato, ker ne gradi le na anketah, ampak na kvalitativnih metodah zbiranja podatkov, ter tudi zato, ker so moji informatorji (tako kot tisti avtorji publikacij, ki jih citiram) obravnavali vprašanje referenduma kot *nacionalno debato* in *slovensko vprašanje*.

zakona o zdravljenju neplodnosti z biomedicinsko pomočjo 17. junija 2001 Slovenci bili povabljeni odločati o nadaljnji prisotnosti in uporabnosti nekaterih od teh tehnik na referendumu. Zapleteno referendumsko vprašanje se je glasilo "Ali ste za to, da se uveljavi zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo, ki ga je sprejel Državni zbor RS dne 19. 04. 2001?" V resnici smo odgovarjali na vprašanje, ali naj bodo ženske, ki so samske, torej brez zakonskega partnerja (ali partnerja v registrirani zunajzakonski skupnosti), in zato ne nujno medicinsko diagnosticirane kot neplodne, upravičene do umetne oploditve, in ali naj Slovenija začne uvažati gamete (spolne celice) iz tujine, za primer neplodnih parov, ki ne morejo računati na donacijo iz domačih bank spolnih celic. Glasovati za na dan referenduma je pomenilo glasovati v prid pravicam samskih žensk in neplodnih parov do biomedicinske pomoči. Glasovati ne je pomenilo jim pravno legalno to možnost odvzeti.⁴

Kot ženska sem aktivno in čustveno spremljala referendum, kajti slovenska javnost je razpravljala o prokreativnih praksah na način, ki bi lahko normiral in zamrznil določene aspekte reproduktivnega zdravja, ki jih osebno doživljam kot intimne. Kot antropologinjo pa me ni le zanimalo, kako, ampak zakaj se ljudje

³ Termin Nove Reproductive Tehnologije (NRT) uporabljam kot kratico za različne tehnike znotraj spektra medicinsko asistirane reprodukcije. Termin zaobjema naslednje prakse: intrauterino inseminacijo (IUI), zunajtelesno oploditev (IVF) brez ali z doniranimi gameti in različne aranžmaje nadomestnega materinstva. Zavedam se, da marsikateri teh tehnik niso "nove" in mnogokrat ne zahtevajo "tehnologije" (cf. Riviere 1985, Stolcke 1988, Franklin 2000, Skušek 1996). A namen te razprave ni direktno problematizirati termin NRT ali njihovo uporabnost, marveč dokumentirati in se osredotočati na idiome, ki oblikujejo *govorico o NRT* v Sloveniji. Cilj je nakazati na procese, v katerih se predstava o NRT uporablja kot pripomoček za mobilizacijo in kristalizacijo odnosa, ki ga ljudje oblikujejo do inovacije, tradicije, družine in podobnih konceptov.

⁴ Natančneje, če bi volilno telo na dan referenduma glasovalo za, potem bi podprlo naslednje novice, ki jih je prinašala sporna novela zakona: 1. Pravico do zdravljenja s postopki oploditve z biomedicinsko pomočjo (OBMP) za neplodne ženske brez partnerja pod enakimi pogoji, kot to velja za pare. Iz utemeljenih razlogov je do oploditve z biomedicinsko pomočjo upravičena tudi ženska brez partnerja, pri kateri ni ugotovljena neplodnost, vendar v tem primeru ni mogoče opravljati postopkov zunajtelesne oploditve, oploditev pa se opravi samo z dovoljenjem Komisije za OBMP; 2. pravico do umetne oploditve za pare, kjer sta oba partnerja neplodna, s hkratno uporabo darovanih jajčnih celic in darovanih semenskih celic; 3. spremenjena sestava komisije (v njej ne bo predstavnika/ce ministrstva za zdravje in predstavnika upravičencev do postopkov OBMP); 4. komisija ugotavlja upravičenost do postopkov OBMP za ženske, pri katerih ni ugotovljena neplodnost; 5. prepoved umetne oploditve s spolnimi celicami darovalca ali darovalke, za katere se v času vnosa darovanih spolnih celic ali zgodnjih zarodkov v telo ženske na podlagi znanih dejstev lahko sklepa, da nista več živa; 6. minister za zdravje lahko dovoli uvoz spolnih celic – semenskih in neoplojenih jajčnih. Če bi volilno telo na referendumu glasovalo proti, bi v veljavi ostale določbe zakona o zdravljenju neplodnosti in postopkih oploditve z biomedicinsko pomočjo, ki ga je Državni zbor sprejel julija 2000. To pomeni: 1. pravico do umetne oploditve imata zakonca in zunajzakonska partnerja, ki glede na izkušnje medicinske znanosti ne moreta pričakovati, da bi dosegla zanositev s spolnim odnosom in jima ni mogoče pomagati z drugimi postopki zdravljenja neplodnosti ali kadar se s tem lahko prepreči, da se na otroka prenese dedna bolezen; 2. umetna oploditev s hkratno uporabo darovanih jajčnih celic in darovanih semenskih celic ni dovoljena, kar pomeni, da v primeru, ko sta oba partnerja neplodna, umetna oploditev ni mogoča; 3. v komisiji sodelujeta tudi predstavnik ministrstva za zdravje in predstavnik upravičencev do postopkov OBMP; 4. komisija mora dati dovoljenje za vsak posamezen primer postopka OBMP z uporabo spolnih celic darovalca ali darovalke (strožji mehanizmi nadzora); 5. oploditev s spolnimi celicami darovalca ali darovalke, ki v času darovanih spolnih celic ali zgodnjih zarodkov v telo ženske nista več živa, je prepovedana; 6. ni podlage za uvoz spolnih celic.

sploh javno odločajo o prokreativnih možnostih, povezanih z biomedicinsko pomočjo, in kaj botruje vsemu medijskemu pompu, dogodkom, ki so spremljali referendum in vsebini komentarjev mojih znancev in prijateljev. Še bolj intrigantno je zame referendumsko vprašanje postalo takrat, ko se je referendumska kampanja končala in ko so bili javno objavljeni izidi glasovanja. Petintrideset odstotkov volilnih upravičencev (ali 567.898 volivcev) se je udeležilo volitev in od teh jih je 72 odstotkov glasovalo proti amandmaju.⁵ Tisti, ki so glasovali proti, so se v osebnih pogovorih in medijskih izjavah razglašali za zmagovalce in "varuhe tradicije in morale". Drugi, ki so glasovali za in bili v manjšini, so pojasnjevali izid referenduma kot "situacijo, v kateri za avantgardne premike Slovenija še ni pripravljena" (G. Z., 39 let, zavarovalniški agent). A v nekaj dneh je vsesplošna nacionalna drama, ki se je dogajala v zvezi z referendumom in temo biomedicinskih tehnologij, skorajda popolnoma potihnila in potonila v brezno blizu pozabi. Na tej točki je moje aktivno zanimanje preraslo v raziskovalni projekt. Cilj raziskave ni bila le analiza koncepta NRT kot referendumskega vprašanja, marveč analiza konceptov tradicionalnega in modernega, ki so jih Slovenci oblikovali v odnosu do NRT in zaradi NRT kot referendumskega vprašanja.

ANTROPOLOŠKI PRISTOPI K PROUČEVANJU NRT

Raziskovati razumevanja koncepta novih reproduktivnih tehnologij običajno pomeni raziskovati odnose, ki jih ljudje gojimo do lastnega telesa prek ideje o tehnologiji in telesnih tehnikah. Zato je interpretacija fenomena NRT v resnici skorajda vedno interpretacija tistih mišljenjskih praks, ki tvorijo predvsem razumevanje in čutenje telesa in telesnosti in so šele potem in zato sposobne razumevanja telesnih praks, temelječih na NRT.

V analizi NRT najprej konceptualno razčlenjujem telo. Antropologija telesa obravnava različne prakse in procese kulturne in simbolne elaboracije telesnih delov, telesnih stanj in produktov, kot dimenzij telesnih izkušenj, ki so oblikovane v odnosu do različnih praks ali institucij (Csordas 1999). Na *telo* gledam kot na vir reprezentacij.⁶ Osredotočam se na to, kako ljudje razumejo *imaginarno telesno*

⁵ Uradni podatki, objavljeni v Delu, z dne 25. 06. 2001.

⁶ Že leta 1973 je Mary Douglas zapisala, da telo je in predstavlja vedno dvojje: fizično telo posameznika, kakor tudi niša socialnega telesa. V pričujoči raziskavi sledim njeni misli, da je telo medij izražanja in da predstavlja mikrokozmos družbe (1973:101). Ravno tako uporabljam koncept "treh teles", ki sta ga oblikovali antropologinji Schepher-Hugh in Lock (1987). Njuna teza je, da posameznikovo telo priča o treh aspektih telesa. Prvo je individualno telo posameznika in se nanaša na doživete izkušnje telesa kot takega. Drugo je družbeno telo, ki ga tvorijo uporabe telesa kot simbola narave, družbe in kulture. Tretje telo je politično telo, skozi katero je moč spremljati regulacije in kontrole, ki ga različne politike izvajajo nad telesi. Njun koncept uporabljam kot analitični pripomoček, ki mi bo pomagal prikazati proces tvorjenja slovenskih reprezentacij NRT, ki je potekal skozi predstavljajna (imaginacija) telesnih praks (osebnega in družbenega telesa) in s filtracijo le-teh skozi politične idiome (političnega telesa) v Sloveniji.

izkušnjo neplodnosti v specifičnem, kulturnem kontekstu slovenskega referenduma, ko sledim premisi, da je telo mesto močnih in mogočnih političnih diskurzov.⁷ Kakorkoli, primarni namen tega prispevka ni problematizirati telo *per se* ali elaborirati telesne prakse, ki temeljijo na uporabi pomožnih tehnik reprodukcije. Fokus analize je na narativih, ki se artikulirajo v pogovorih o NRT in o telesu, in o tem, *kaj telo zmore* in kaj lahko *postane*, če uporablja NRT v Sloveniji. Cilj je analizirati tiste metafore, okoli katerih so Slovenci organizirali lastne izkušnje reproduktivnih zadreg drugih, imaginarnih ljudi, kot posledico političnega in politiziranega koncepta. Verjamem, da je slovenski imaginarij, ki se veže na NRT, v resnici imaginarij, ki razume telo skozi ideološke prizme lokalnih političnih strank oziroma na njih vezane iracionalne elaboracije dnevnik politiziranih dogodkov.

Topiki NRT se klasično antropološko običajno pristopa skozi prizmo študija družine in sorodstva zato, ker se samo vprašanje plodnosti oziroma neplodnosti običajno veže na družinski kontekst (ne glede na to, kako koncept "družine" variira med različnimi kulturami in družbami).⁸ Da študij sorodstva omogoča izjemno konstruktivo polje za preučevanje razumevanja NRT, tvori metodološko premiso raziskave, a me znotraj razmišljanja o poziciji NRT v Sloveniji zanimajo predvsem *prakse, v katerih se tvori znanje o tehnikah biomedicinske pomoči*. Zanimajo me načini, na katere Slovenci na podlagi informacij, pridobljenih iz medijskih ter znanstvenih virov, tvorijo osebni čut in znanje o prokreativnih možnostih v tretjem tisočletju. Analiza bo pokazala, da je bila poleg konceptov, norm in pričakovanj lokalnih sorodstvenih struktur ravno identifikacija s politično skupnostjo oz. s preferiranim programom političnih strank glede NRT tista odločilna pozicija, ki je informirala in oblikovala posameznikovo referendumsko odločitev.

Preden je tema NRT v Sloveniji postala vprašanje, rešljivo le skozi opcijo referenduma,⁹ je bila splošna informiranost oziroma cirkulacija znanja o biomedicinskem zdravljenju neplodnosti resno omejena in šibke narave. Z izjemo nekaj člankov iz dnevnega tiska skorajda izključno senzacionalistične narave je bilo

⁷ Antropologi so doslej zabeležili veliko načinov, na katere telo lahko postane kraj politične produkcije (Martin 1987, Douglas 1953, Ginsburg and Rapp 1995, Comaroff 1985, Kleinman 1995 in drugi). Prav tako so izčrпно dokumentirali posledice, ki jih NRT skozi telo prinašajo v različne segmente družbe (Edwards et al 1992a, Edwards 2000, Franklin 1992, Martin 1987, Ragone 1996, Strathern 1992a, 1992b, 1998, etc.).

⁸ Antropološko zanimanje za reproduktivne tehnologije je od nekdaj zaobjemalo študije spočetja, sorodstva, osebnosti, spola in tehnologije (Franklin 1995). Odkar pa je tehnološko asistirano spočetje postalo stvar masovne konsumpcije, so antropologe začeli zanimati tudi legalni, socialni in etični aspekti in implikacije NRT (Stacey 1993, Franklin 1998, Edwards 2000). Tako na primer Edwards (1993) raziskuje sorodstvo v dobi tehnično asistirane spočetja kot kraj kulturne produkcije, v katerem klinični, parlamentarni, družinski in zakonski aspekti tvorijo ne samo nove oblike razumevanja tehnik, ampak tvorijo tudi nove identitete in nove forme znanja.

⁹ Referendum kot politično sredstvo običajno sprašuje o tistih stvareh, ki se nahajajo v območju med javno moralo in politikom.

moč zaslediti le znanstvene publikacije, ki so, prav tako količinsko minimirane, nagovarjale ozke kroge medicinskih in pravniških strokovnjakov. Javnost, torej tisti Slovenci, ki so bili predvsem povabljeni k referendumskemu glasovanju, so bili le občasno in zelo pomanjkljivo informirani o tretmajih, ki jih ponujajo NRT. Pričujoča analiza bo pokazala, da je ravno narava informiranosti oziroma neinformiranost o referendumski temi oblikovala tako razumevanje NRT kot referendumskega vprašanja. Slovenci so idejo NRT sprva morali *udomačiti* ter *prevesti* v kontekst tistega korpusa znanja, ki so ga bili zmožni misliti ter operacionalizirati,¹⁰ da bi se lahko sploh odločali na referendumu. Kopica nerazumljivih informacij je morala biti "prevedena" v idiome zdravega razuma in domačo govorico, če naj bi koncept lahko postal konstruktiven in referendumsko vprašanje rešljivo. Zato pričujoča raziskava osvetljuje predvsem tiste kontekste, procese in institucije, ki so "udomačitev" in domestifikacijo koncepta NRT v slovenskem kontekstu omogočili.

O KARNALNEM IN DELEGIRANEM ZNANJU

V procesu zbiranja podatkov, ki je gradil na klasičnih etnografskih metodah, kot so intervjuji, družinske genealogije in na diskurzivni analizi, se je pogovor večino časa vrtel okoli tem osebne in družinske zgodovine, spominov na otroštvo in starševstvo, okoli razumevanja identitete in sorodstva.¹¹ Sogovorniki so razmišljali o telesu, o ženskah brez partnerjev in o tem, kaj je "normalno", kaj je moralno in kaj ne v odnosu do reproduktivnih praks.¹² A neformalne pogovore sem, običajno ob kakšni skodelici čaja ali kozarcu vina, začela vedno z istim vprašanjem: "Lanskega aprila je bil referendum v Sloveniji. A se morda spomnite,

¹⁰ Ko so razmišljali o NRT, o telesih in o pravicah teles drugih ljudi, so intervjuvanci večino časa govorili o tistem, kar so problematizirali kot "slovenska etika". Analiza bo osvetlila etične pozicije, s katerih so sogovorniki govorili o NRT, kot ideološko in politično sankcionirane. Narrative, ki so jih Slovenci spletli okoli NRT, zato razumem kot ideološke idiome, torej "sisteme socialnih in moralnih idej" (Bloch 1996), ki služijo predvsem "osmišljevanju" (means for making sense) telesnih praks, ki temeljijo na uporabi NRT.

¹¹ Dokumentacija spomina na referendum je imela namen dokumentirati podobe, ki so prispevale in bile konstruktivne za slovensko razumevanje in artikulacijo vprašanja NRT. Ko pravim konstruktivno, mislim na tiste strategije in metode razmišljanja in razumevanja, ki so oblikovale znanje mojih sogovornikov o NRT in torej informirale njihovo referendumsko odločitev. Cilj je bil zabeležiti tiste idiome, ki razlagajo, kako Slovenci mislijo podobe, ki se zdijo sprejemljive ali zaželene, problematične ali ambivalentne v odnosu do NRT kot referendumskega vprašanja. Zanimale so me tiste dimenzije, znotraj katerih so ljudje vrednotili in ocenjevali morebitne posledice, ki bi jih imela dostopnost NRT v Sloveniji.

¹² Za namen tega prispevka bom prikazala le tisti del narativnega spektra, ki osvetljuje pomen, ki ga je identifikacija s političnim imela na razumevanje NRT in referendumsko odločitev. Poudarjam, da ne glede na to, da sogovornikov nisem nikoli direktno spraševala o tem, ali so se in kako so se referendumsko odločali o vprašanju NRT, je bilo razvidno, da se jih od 68 sogovornikov 14 ni udeležilo volitev iz takšnih ali drugačnih razlogov. Kljub temu je bil pogovor o NRT tudi s tistimi, ki niso glasovali, več kot le relevanten, ker so v pogovorih vsi po vrsti *podoživljali* čas referendumске kampanje in tako predstavili ali šele oblikovali svoj odnos do NRT.

za kaj je šlo, in ali mi lahko poveste kaj o tem?¹³ Prvi odgovor, ki sem ga kdajkoli dobila na to temo, se je glasil:

“Kdaj? Lanskega aprila? Kaj je že bil? (...) A, ja, a misliš tistega, na katerem so lezbijke hotele imeti otroke?” (G. K., 47 let, gradbeni tehnik).

Izpričana asociacija referendumu in “lezbijk” ter potencialne upravičenosti “homoseksualnih žensk” do biomedicinske pomoči ni bila ne presenetljiva ne edina. Velika večina intervjuvancev je na referendumsko vprašanje gledala kot na vprašanje, ki v resnici obravnava ali je nekako povezano s homoseksualno problematiko. A homoseksualizem so sogovorniki omenjali v različnih in zelo drugačnih kontekstih. Nekatere je “dejstvo, da je šlo za lezbijke,” skrbelo, češ “neverjetno je, da je takšna tema sploh prišla ne referendum. Prepričana sem, da tudi one [domnevne lezbijke, ki bi rade postale mame] ne bi rade bile oplojene kot ... krave. Ma sigurno ne bi!” (Gdč. S., 25 let, poštna delavka). Drugi so bili ogorčeni nad tem, da “slovenska družba v tako težkem trenutku zapravlja denar na neumnosti in namenja dragoceni čas nemoralnim in brezbožnim” (Gdč. G., 38 let, vzgojiteljica v vrtcu). Spet tretji so kazali na referendum kot na primer tega, “kako zdrava naša država [Slovenija] je, če lahko javno razpravlja o *takšnih* pravicah.” (G. O., 34 let, knjižničar).

Etnografski del prispevka sem namenoma odprla s pričujočo observacijo, da bi pokazala, da se informanti velikokrat sploh niso mogli natančno spomniti, za kaj je šlo na referendumu. V pogovorih je pogosto moralo biti pojasnjeno, o katerem referendumu govorimo, in ko sem sogovornike poprosila, ali mi lahko naštejejo nekatere oblike NRT, so mi le štirje od osemindesetih sogovornikov opisali vse možnosti, ki jih vključujejo te tehnike. To dejstvo je nakazovalo na nekaj drugega: za moje informante tehnike kot take sploh niso bile pomembne ali zanimive del referendumu. Kar je za njih bilo intrigantno in o čem so se hoteli pogovarjati, *kdo* je (bil) *upravičen do tehnik NRT* in *kako* in *zakaj* so se odločili glasovati ali ne glasovati na referendumu. Tako je pogovor namesto o problematiki samskih žensk in neplodnih parov glede NRT potekal v smeri sogovornikovih spominjanj in opazk o “lezbijkah”, o “prihodnosti naše države”, o tem, “kaj je bilo prav in kaj ne” v referendumski kampanji. Neka intervjuvanka se je tako potožila:

“Kaj drugega pa bi lahko pričakovali [od referendumskega izida], če smo dovolili, da o neplodnosti razpravljajo mačistični avtomehaniki in gospodinje, ki so jih župniki poslali na volišča po nedeljski maši.” (Gdč. L., 38 let, pevka)

¹³ Iz nekaj pogovorov, ki sem jih imela s prijateljki na temo NRT še preden sem uradno začela zbirati podatke, mi je postalo jasno, da bo sogovornike zelo težko spraševati, “ali mi lahko kaj povedo o NRT”, saj jih velika večina sploh ne bi razumela vprašanja. Ker sogovornikov nisem hotela takoj prestrašiti s temo, o kateri bi morda domnevali, da nimajo kaj povedati, sem spremenila začetno vprašanje. Odločila sem se beležiti spomin, ki ga ljudje hranijo o referendumu kot dogodku, ki je bil v Sloveniji medijsko zelo pokrit, in tako dokumentirati prve asociacije, ki se vežejo na dogodek.

Drugi intervjuvanec je z obžalovanjem ugotavljal izid referendumov in komentiral, kako “nespametno je bilo od oblasti, da je prepustila tako pomembno vprašanje tisti večini, ki ji to nič ne pomeni”. (G. K., 31 let, menedžer) Gospa Z., ki je referendum enačila z vprašanjem seksualnih svoboščin, je trdila:

“Debate o seksualnosti so bile v Sloveniji od nekdanj problematične ... ali, če bolje pomislim, pri nas v resnici ni bilo nikoli prave debate. Seks je najbolj rigidna sfera komunikacije pri nas. No, seveda, kaj drugega pa bi lahko bili pričakovali, če država da pravico v roke nevednežem. Tri četrt Slovenije je ruralnih in njihova najpomembnejša izobrazba so pridige lokalnih župnikov. Ruralna populacija je desna, to je jasno ... in mi vsi vemo, kaj to pomeni v politični situaciji, kakršna je slovenska. Nazadnjaštvo. Nič drugega kot to.” (39 let, srednješolska učiteljica)

Kot je videti, so bili nekateri intervjuvanci prepričani, da so “*napačni ljudje izglasovali referendum*” (gdč. L. – citirana zgoraj, moji poudarki). Od samega začetka je v pogovorih prevladovala ostra polarizacija in diferenciacija tistih, ki so jih sogovorniki prepoznali kot mišljenjsko nasprotujoče v odnosu do referendumov. Neka gospa je to stališče izrazila zelo precizno: “Draga moja, od kod ljudje prihajajo, ti zelo natančno pove, kakšni so in kako mislijo.” (Ga. U., upokojena učiteljica harmonike) Da bi pojasnila svojo trditev, je pripovedovala o “*mestnih ljudeh*” kot “tistih brez vere, bez Boga, in zatorej *brez spoznanja in vedenja* o tem, kaj je dobro in kaj ne ... še dobro je, da takšnih ni bilo preveč na glasovanju.” Gospa U. je še pojasnila, da “mestni ljudje zaradi svoje zaslepljenosti in hitrosti življenja ne bi bili sposobni izglasovati *prave* odločitve, tudi če ne bi bili tako leni in bi prišli v nedeljo glasovati”. Ironično, ta isti argument o znanju in čutenju *pravih vrednot* je bil izpričan s strani tistih, ki so se v pogovorih sklicevali za *urbano misleče* in *lastnike pravega in resničnega znanja*. Takšni sogovorniki so v pogovorih velikokrat potožili o tem, kako “ogoljufani se počutijo s strani podeželanov” (G. H., 29 let, trgovec) in *njihovega* uspeha na referendumu. Tako na primer:

“Vaščani in vsi tisti slepo zaverovani v lokalne religiozne voditelje ..., ti so resnično nevarni, ker so tako zelo *nevedni* ... ampak teh je bilo žal največ. Njihova *nazadnjaška* politika je kriva za ves ta referendumski cirkus.” (G. T., 48 let, frizer; moji poudarki)

Ista referenca na *vednost* in *nevednost* je bila v nekem drugem pogovoru popolnoma drugače uporabljena: “Če je Rode rekel tej neumnosti ne, potem moramo tudi mi reči ne. On že *ve*, kaj je *prav* in kaj je najboljše za nas.” (Ga. F., 58 let, upokojena mesarka)

Tukaj je pomembno poudariti dve ugotovitvi. Prvič, “znanje”, o katerem moji sogovorniki razpravljajo in na katero apelirajo, ni iste vrste. Eni govorijo o *znanju* (predpostavljene vednosti), ki za svojo osnovo jemlje *avtoriteto medijev* in

informacij, pridobljenih v javnem prostoru (skozi časopisne, televizijske, radijske oglase, javne govore in vladne publikacije). Drugi pa razpravljajo o znanju, ki večinoma temelji na *religiozni avtoriteti*. V obeh primerih je bilo znanje intervjuvancev zelo omejene narave in nikoli ni gradilo na osebni izkušnji ali profesionalni poglobljenosti v referendumsko temo. Nikoli se nisem pogovarjala z nikomer, ki bi mi priznal, da se je izpostavil tretmaju NRT. Intervjujale tudi nisem tistih, ki se poklicno ukvarjajo s procesi NRT in njihovimi tehničnimi ali etičnimi dimenzijami (torej zdravniških ali pravniških strokovnjakov znotraj polja NRT). Vseeno ostaja dejstvo, da so, četudi niso premogli "dovoljšnega" ali "vsega" znanja o NRT, sogovorniki odločali o referendumskem vprašanju. Objektivni neinformiranosti navkljub so čutili, da lahko prinesejo informirano odločitev. Zato je odločitev temeljila na (vednosti in) znanju, ki so ga posedovali tisti, ki so jim ljudje najbolj *zaupali*. Nekaterim je zaupanje utelešala cerkvena avtoriteta, drugi pa so verjeli v znanje, akumulirano in sproducirano s strani aktivistov civilne družbe. Odločala je identifikacija in ne informacija, kajti v obeh primerih večina volilnega telesa ni imela osebne izkušnje ali *karnalnega znanja* (Wagner 2001) o NRT, ampak je apelirala na *delegirano znanje in vednost o NRT*. Tako je debata o NRT, ki je, kot je razvidno, sočasno pomenila vznemirjajoč in vznemirljiv koncept za ljudi, postala subjekt naracije približevanja in apropiacije v procesu formiranja znanja o NRT, potrebnega za informirano referendumsko odločitev.

Drugič, četudi so moji sogovorniki v pričevanjih izdatno uporabljali termine, kot so urbano in ruralno, so jih uporabljali zgolj metaforično. Napačno bi bilo misliti, da se je geografska lokacija stalnega prebivališča sogovornikov pokrivala in sovpadala z njihovo referendumsko odločitvijo. Stanujoči v mestnih okoljih niso vedno glasovali *pro* referendumski opciji, niti so oni drugi, s podeželskih koncev zmeraj glasovali *contra* referendumskemu amandmaju. Šlo je za metaforično uporabo terminov ruralno in urbano kot konceptov, ki izpričujejo tradicionalne in moderne vrednote. Tako so se, denimo, tisti, ki so na referendumu glasovali "za", velikokrat imenovali za moderne, avantgardne in zato urbane.¹⁴ Oni drugi, ki so govorili o svojih razlogih za negativno odločitev, pa so poudarjali, da njihove "vrednote temeljijo na tradiciji, ki se danes najbolj čuti le na podeželju" (Ga. C., 57 let, zborovodja). V obeh primerih v oblikovanju referendumske odločitve niso bile ključne geografske pozicije, ampak *vrednote*. Svoje siceršnje predstave o tem, kaj je "nazadnjaško" in kaj "avantgardno," kaj "tradicionalno"

¹⁴ "Urbano" kot termin tukaj nikakor ne sme biti enačen z geografsko lociranostjo sogovornikov, ampak ga je treba razumeti kot koncept, ki označuje nekakšno duševno in ideološko pripadnost duhu urbane kulture. Uporaba "urbanega" v pričujočem članku zato ne osvetljuje prostorske, temveč mišljenjske dimenzije, znotraj katere se oblikuje in definira odnos do "moderne" in "tradicionalnega" kot seta idej, ki ima pomembno vlogo v urbanih okoljih. Prav tako je treba poudariti, da je v Sloveniji, ki ima le dva milijona prebivalcev in glavno mesto s 400.000 prebivalci, zelo težko govoriti o pravih, v geografskem pomenu urbanih centrih.

in kaj “blasfemično”, so sogovorniki uporabljali kot sredstva, ki so mobilizirala vrednote, ter konstituirale znanje, potrebno za elaboracijo odnosa do referendumskega vprašanja. Odnos do referenduma torej predvsem ni bil odnos do NRT, temveč odnos do tistih predstav in procesov, ki jih Slovenci razumejo in čutijo kot “prave” ali “napačne”. Tako na primer:

“Ne da bi bila jaz proti uporabi teh [NRT] tehnologij, ... sej ... zato tehnologija tudi je, ampak, ne vem... nekako se mi zdo *napačno*. Še vedno se ne morem odločiti glede tega. Ne morem razumeti, zakaj ženska ne bi hotela niti poskusila zanositi na *normalen* način. Jaz mislim, da sem kar odprta, kar se teh stvari tiče, ampak ne vem ... otroci ne bi smeli prihajati na svet iz epruвет, če to ni res nujno.” (Ga. H., 39 let, oblikovalka)

Četudi se vsi moji sogovorniki niso udeležili referenduma in so zato v času referenduma bili domnevno neodločeni glede vprašanja NRT, so ob našem pogovoru vsi po vrsti podoživljali čas referendumske kampanje in ob tem pozicionirali svoja stališča:

“Kaj pa vem, če priznam, potem moram reči, da sem pravzaprav pričakovala negativen izid. Ampak kljub vsemu sem upala, da bo vsaj velik odstotek tistih, ki bodo ostali nevtralni. Upala sem, da bodo ljudje referendum bojkotirali. Ma, kdo bi si še mislil, da si bodo ljudje krajšali nedeljski počitek zato, da bi komu drugemu uničili možnost [za biomedicinsko pomoč] in želje. Jaz tega ne razumem. Tudi če bi takrat bila proti referendumu, prav gotovo ne bi šla glasovat, ker osebno ne bi s tem ničesar pridobila. Kar hočem reči, je, da nekdo ne more ničesar izgubiti, če kdo drug pridobi možnost, da dobi otroka. In zakaj potem delati zdrahe?” (Ga. Z., citirana zgoraj)

Animirani z idejami o tem, “kaj je prav” in “kaj ne”, kaj je klerikalno in kaj liberalno, so sogovorniki v svoja pričevanja velikokrat vpletali predstave o “domačnosti” in “tujosti” kot občutljive reference. Tako je na primer gospa D. zaskrbljeno komentirala:

“Seveda, seveda sem bila vznemirjena, ko sem slišala, da so nekateri hoteli uporabiti celo *spermo mrtvecev* [sogovornica je mislila na uporabo spolnih celic pri posthumni reprodukciji], da bi dobili otroke. Oprosti, ampak to je že malo preveč ... mislim, to pa je res *novi* za nas ... in nekako *tuje*. Če to delajo nekje *drugje*, naj kar, ampak jaz osebno bi potrebovala še nekaj časa, da bi vse to *razumela*. Ljudje na televiziji [eksperti NRT] govorijo v tako zapletenih stavkih in potem *pričakujejo*, da jaz kaj rečem in se odločim za ali proti. Ja kako? Saj niti vem ne, ali je to¹⁵ [NRT] res tako nujno potrebno.” (48 let, računovodkinja; moji poudarki)

¹⁵ Ponavljajoča se uporaba zaimkov (to, te, tiste) v govoru o NRT dodatno nakazuje na tabuiziranost koncepta med sogovorniki.

Asistirane tehnike prokreacije so, kot je razvidno, pomenile nekaj, kar je razumljeno kot *tuje* in s čimer so se ljudje sprva morali sprijazniti ter to udomačiti, če so o tem želeli razpravljati in navsezadnje odločati. Ampak tako *želja* kakor *nuja po udomačitvi nečesa tujega* je bila v pogovorih oslikana predvsem skozi političen kontekst:

“Če bi jaz bila samska in bi nujno potrebovala pomoč [za medicinsko prokreacijo], jaz že ne bi čakala na njihov *posvečeni ja*. Bi šla pa kam *drugam* po pomoč. Tja kjer bi mi to [NRT] naredili tako, kot se šika.” (gdč. L., citirana zgoraj; moji poudarki)

“Nekje drugje” ne uteleša le ideje o geografsko realnem prostoru, kamor se lahko kdo zateče, če potrebuje medicinsko asistiranje pomoč pri zanositvi, ampak izpričuje tudi predstavo, da obstaja drugačen mišljenjski prostor, ki dovoljuje drugačno rabo idej o NRT. Območje NRT je tako prepoznano kot *zunanji prostor*, za katerega se ve, da obstaja in da je dosegljiv, a je idejo njegovega obstoja in morebitne uporabnosti še treba udomačiti in se z njo sprijazniti. Je prostor, ki nosi ostro ambivalenco za mnoge, ki so se morali odločati o njegovi prisotnosti in umeščenosti v Sloveniji. NRT so tako morale biti sprva “prevedene” v domače medicinske, etične in ne nazadnje politične kontekste, da bi bile sploh razumljene in sprejete. A ker je bilo treba *udomačiti tuje*, je marsikateri mojih sogovornikov v NRT prepoznal tujost, ki jo je že doživel in že udomačeval v izkušnjah iz preteklosti. Tako je, recimo, izjemno pogosta asociacija ob NRT bila asociacija na Evropsko unijo (EU), kajti ideje o EU so nekoč prav tako šle skozi mišljenjski domestifikacijski proces. Kontekst EU je bil še toliko bolj primeren kot metafora za NRT, ker so zagovorniki in nasprotniki referendumov velikokrat v svojih nastopnih govorih poudarjali pomembnost referendumskega izida za vstop Slovenije v EU:

“In kako naj zdaj [s takšnim referenduskim izidom] pričakujemo, da bomo sprejeti v EU?” (G. G., 52 let, gradbeni inženir) je ogorčeno spraševal eden sogovornikov, medtem ko je drugi zatrjeval: “Če je že res treba vstopiti v EU, potem pa bomo vsaj stopili s svojo *lastno* in ne z *njihovo moralno* [glede NRT].” (G. T., citiran zgoraj, moji poudarki)

EU je bila tako velikokrat pozicionirana kot ključna referenca za ali proti domači politični in moralni situaciji, ki je vprašanje NRT problematizirala. Na tak način so, verjamem, siceršnje nezaupljivosti in ambivalentnosti, ki jih ljudje gojijo do tehnologije in nedojemljivih, nespoznatih konceptov znanstvenih novitet bile *prevedene* v že obstoječe in zato bolj domače *znanje* o tujem in drugačnem, ki hrepeni po tem, da postane *naše*. Da bi NRT vprašanje lahko odobrili ali zavrnili, so Slovenci sprva morali razumeti situacijo, ki je temeljila na uporabi NRT. Gospod H. je tako zaupal:

“Veste kaj, to vam moram povedati. Zadnjič mi je sosed, ki dela [kot portir] na kliniki [ginekološki] zaupal, da sperma [potrebna za biomedicinsko pomoč] prihaja iz izraelskih zaporov. Zaporniki dobijo prosti dan, če podarijo spermo! Saj, potem je popolnoma jasno, da takšne sperme iz *tujine* že ne moremo sprejeti, saj je za božjo voljo ... *nevarna*, četudi bi jo nekateri res potrebovali! Kateri normalen in zdrav moški bi kar tako podarjal svojo spermo? Kateri? Ne vem, ampak situacija ni čista, in čutim, da nekaj tiči za vsem skupaj.” (43 let, cvetličar)¹⁶

Z domestifikacijo in prevodom NRT informacij v referendumsko *znanje* so ljudje transformirali neznane aspekte NRT v oprijemljive predstave o “drugem”.¹⁷ *Drugo* in *drugje* je lahko pomenilo katerkoli državo v tujini, kjer se reproduktivno zdravje ne problematizira na tak način in so tehnike dostopne v zameno za plačilo, ali od koder prihaja substanca (spolne celice) in ideje o NRT. V imaginacijah intervjuvancev je *drugje* velikokrat utelešena prav “Evropska unija”, razumljena kot prostor, ki je, četudi nosi stigma nevarnosti in neznanega, obenem tisti, ki obljublja prosperiteto, ponuja potenciale in je zaželen. Zato je NRT v kontekstu slovenskega referendumu mogoče razumeti ne le kot vidik politične strategije do EU, temveč tudi kot emblem, kot označevalec tiste zelene, a ne povsem, v vsem in za vse ugodne tujosti, ki jo predstavlja EU. Nekateri sogovornikov so menili, da “bi bilo boljše za Slovenijo, če bi ljudje glasovali v prid noveli zakona o biomedicinski pomoči” (ga F., 39 let, farmacevtka). Drugi so bili “ponosni, da je referendum [referendumski izid] pokazal, kaj so *prave vrednote* v Sloveniji in da še vedno mislimo z *lastno* glavo” (ga. K., 41 let, delavka v mlečni industriji). Referendumski izid je torej ljudem podal okvir in pozicijo, s katere so lahko odločali. A motivi za referendumsko odločitev niso vedno izhajali iz gole refleksije o referendumskem vprašanju. Gospod K. je trdil:

“Referendum ni bil nič drugega kot kazalec krize vrednot, ki je že dolgo prisotna v Sloveniji. Komaj smo preživeli podoben socialni eksperiment, ki nas je hotel oblikovati po komunistično. Sedaj, ko smo pokazali, da smo le drugačni, nam res ni treba takoj sprejeti nekontroliranega liberalizma.” (67 let, upokojeni osnovnošolski učitelj)

¹⁶ Koncept “podarjanja telesnih delov ali substance nekemu neznanemu v medicinskem kontekstu” je koncept, ki ga je M. Lock antropološko obravnavala v študiji o japonskem dojemanju smrti in umrljivosti. Lockova opisuje, kako so ideje o abortusu in o NRT na Japonskem izjemno pozitivno sprejete in celo stimulirane. Po drugi strani pa je ideja darovanja organov za presaditev (npr. ledvic, tkiva itd.) nekaj, kar Japonci zelo težko razumevajo in sprejemajo (2002: 225). Podatek, da je v letih 2000 in 2001 v Sloveniji bilo le osem donacij sperme, kaže na dejstvo, da Slovenci težko sprejemamo darovanje spolnih celic, kar ustvarja resno potrebo po uvozu gametnih bank v Slovenijo. Problem je v tem, da na *naše*, slovenske zaloge spolnih celic, neplodni pacienti očitno ne morejo računati. Kljub temu je misel na *tuje* zavržena. Za podatke o slovenskih gametnih bankah glej <http://www.svobodna.si>.

¹⁷ Termin “oprijemljiva predstava” ima tukaj negativno konotacijo. Antisemitistična opazka g. H. ima diakritično vrednost, ko poudarja “nevarnost” sperme, ki prvič prihaja iz zapora in drugič iz Izraela in je zato drugačna od “domače sperme”.

Drugi sogovornik je pojasnil:

“Ne razumem. Če so tehnike [NRT] nekoč že bile dostopne samskim ženskam, kaj jim je bilo treba [predlagateljem referendumu] problematizirati nekaj, kar očitno ni bilo problematično v preteklosti? Cel referendumski pomp je bil legalna zloraba najbolj intimnega zdravstvenega vprašanja in za povrh popolnoma spolitiziranega. Največja ironija je, da je ravno referendum kot državno politično sredstvo načeloma nasproten taisti državni politiki, ki se bori z nevarno nizko nataliteto, ki jo imamo v Sloveniji (...). Odločitev o dostopnosti biomedicinske pomoči bi morala biti v rokah strokovnjakov, in tistih, ki zares vedo, za kaj gre, ne pa v rokah tistih, ki jih tema osebno ne zanima, niti nič ne vedo o njej. (...) Ampak, ker smo se morali odločiti, sem šel volit. Če nič drugega, sem vsaj prispeval svoj glas. Če ne, bi le nune šle volit v nedeljo zjutraj.” (G. O., 35 let, literarni kritik)

Neka druga sogovornica je spet opisala svoje razloge za odločitev:

“A se spomniš, s kakšnim sovraštvom so klerikalci udrihali po ženskah v debatah o abortusu? No, jaz sem absolutno za abortus in zato sem se tudi odločila iti na referendum. Kaj ženska lahko naredi in česa ne s svojim telesom, je njena oziroma naša lastna in svobodna odločitev. Nobena institucija, še najmanj pa katoliška, ne sme odločati v našem imenu.” (Gdč. M., 24 let, študentka)

Razmislek o vprašanju NRT je torej velikokrat služil le kot odsev predstav, ki jih ljudje gojijo do liberalizma, klerikalizma, desne in leve politične opcije, konceptov javnosti in zasebnosti. Nekaj sogovornikov je tako protestiralo, da je bil referendum kot politično sredstvo sploh uporabljen kot metoda za reševanje intimnih vprašanj:

“Referendum je bil nelegitimen in tega se vsi zavedamo, kajti o človekovih pravicah se na referendumu ne odloča. Če samska ženska hoče dobiti otroka na takšen način, jaz osebno njeni odločitvi ne morem nasprotovati v imenu nobene metafizične ali religiozne dogme. (...) Referendum je bil zmanipuliran z obeh strani, tako klerikalne kot liberalne, in je pokazal, da obe strani ves čas kratita avtonomijo družbene in umetniške kreativnosti v imenu morale, Boga, nacije ali profita in vrednot EU.” (G. D., 46 let, humanist)

Sedemnajstega junija 2001 so Slovenci izglasovali, da novele zakona ne bodo sprejeli. Nekatere NRT so bile tako definirane, kot neprimerne za samske ženske in neplodne pare in referendumska zgodba se je uradno končala. Mediji so izid referendumu opisali kot *politično zmago* desnih političnih strank in “uspeh klerikalnih vrednot”. Tisti, ki so se prepoznali kot zmagovalci, so se imenovali “etični” in po logiki izključevanja vse druge definirali kot “nemoralne”. Kot je komentirala ena mojih intervjuvank: “Prav ponosna in srečna sem bila, ko se nam [volivcem] je g. Bručan zahvalil za zavrnitev

zakona.”¹⁸ (Ga. D., citirana zgoraj) Kazalo je, kot da Slovenci na referendumu sploh ne bi bili razpravljali o NRT, temveč o strankarskih vrednotah in o tem, katerim političnim opcijam glede reproduktivnega zdravja bolj zaupajo.¹⁹ NRT kot take in implikacije njihove dostopnosti ali nedostopnosti pa so kaj kmalu postale skorajda povsem pozabljena tema v javnosti.

ZAPELJIVE DIHOTOMIJE

Če analizi vprašanja NRT v Sloveniji prilagodim Harawayev komentar neke drugačne situacije, lahko zapišem, da so v referendamskem odločanju Slovenci “selektivno in fleksibilno izkoristili, tako kot so obenem bili ujeti v oba pola zapeljivih in mičnih dihotomij” (Haraway 1991: 183). Etnografija pokaže, da v procesu odločanja o NRT ni bilo nič takega, kot je *znanje o NRT*, s katerim bi sogovorniki razpolagali. Znanje, ki so ga imeli, je v resnici kazalo na znanje programov političnih strank, ki so komentirale referendamsko vprašanje in tako oblikovale strankarsko vizijo reproduktivnega zdravja v Sloveniji. Ko so se spominjali referenduma o NRT in si predstavljali situacije, v katerih so (ali bi bili morali) sprejeli ali zavrnili referendamsko novelo, so se moji sogovorniki (kot tudi tisti, ki so javno predstavljali svoje mnenje v medijih) postavljali v izključujoče pozicije. Svoje mnenje so skorajda vedno podkrepili in potrdili s primerom nasprotnega stališča. Tako so glede NRT drugače misleče stigmatizirali kot ruralne ali urbane, tradicionalne ali moderne, desne ali leve, naravne ali umetne. Včasih se je zdelo celo, kot da nekateri oblikujejo svoje stališče do NRT samo in zgolj na podlagi nasprotovanja stališču drugače mislečih. Gospod S. je v pogovoru zatrdil:

“Pri nas se razmišlja takole: če se s čim ne morem identificirati – če česa ne razumem – potem tisto sovražim.” (42 let, prodajalec časopisa)

Zdelo se je, kot da identifikacija in prepoznanje neke dimenzije znotraj vprašanja o NRT temelji ravno na razliki, prepoznani v različnih političnih opcijah NRT, in na poudarjanju te razlike. A četudi je referendamsko vprašanje povzročilo “delitev” volilnega telesa, je povzročilo tudi “združevanje” s tistimi, ki so delili “zaželeno” pozicijo glede NRT. Razlikovanje drugačnih stališč do NRT je tako služilo ne le združevanju enako mislečih glede referendamskega vprašanja, ampak tudi kot sredstvo inkorporiranja v zaželene politične relacije in javno potrjevanje le-teh.

¹⁸ Dr. Andrej Bručan je bil minister za zdravstvo RS v letu 2000, ko je “desna vlada” uvedla zakon, ki je samskim ženskam onemogočil dostop do umetne oploditve. Takoj po javnem razglasu referendamskega izida je dr. Bručan izjavil: “Izid referenduma ni bil presenečenje, saj *smo* tudi ves čas pričakovali, da bo referendamski izid za *nas* pozitiven.” (Delo, Sobotna priloga, 23.06.2001; moji poudarki).

¹⁹ Ko govorim o “strankarskih vrednotah” in vprašanju NRT, ne merim na identifikacijo sogovornikov s političnimi strankami, temveč na identifikacijo z namišljenim razumevanjem sveta, ki ga zastopa neka stranka. Tako razumem tudi zgoraj citirani komentar gospe D.: kot politično racionalizacijo intimne odločitve. Za elaboracijo te misli, kot za skrbno branje teksta, se zahvaljujem Karmen Šterk.

“Rečem lahko le, da je [referendumska] debata v resnici pokazala, kako močna je naša skupnost in kako mi, ki verjamemo v pravo prihodnost naše države, če bo v rokah Nove Slovenije, lahko računamo drug na drugega v težkih in kritičnih trenutkih. (...) Ja, takrat [za časa kampanje] sva obiskala kar nekaj prijateljev, in veste, da smo vsi menili enako [glede referendumskega vprašanja]. Prav prijetno je bilo, ja. Potem smo imeli še piknik in tisto nedeljsko popoldne [17. junija 2001, na dan referenduma] je bilo tako sončno, res lepo vreme. Peli smo in jedli tiste krasne hlebčke, ki jih gospa Kaja vedno speče, in bilo je tako, kot da bi vedeli, da praznujemo zmago. Saj bi lahko bili prepričani, da bo zmagal zdrav razum, in da bodo ljudje že prepoznali, kaj je dobro za Slovenijo.” (G. in ga. E., 64 in 67 let, upokojeni voznik avtobusa in gospodinja; moji poudarki)

Kot je razvidno, tema NRT, sicer pomembna za družinska in sorodstvena načrtovanja, je dodatno tvorila tematsko polje načrtovanja političnega sorodstva²⁰ oz. tistih, ki se združujejo na podlagi političnih nagnjenj. Skozi proces diferenciacije in razlikovanja od nezaželene politične skupnosti (ali nezaželenega vidika političnega sorodstva) je potekal proces identifikacije z aktivno pozicijo do problematike NRT. Bipolarna politična struktura je tako delovala kot sredstvo za diakritično razlikovanje ideoloških dihotomij in ideološkost sogovornikovih narativov se je kazala v njihovem prepričanju, da imajo znanje in da vedo, kaj je prav in kaj ne v odnosu do NRT. Tisti, ki so nasprotovali uporabi in dostopnosti NRT v Sloveniji, so se predstavljali kot tisti, “ki vedo, kaj je prav” v smislu “kaj je dobro”. Drugi, ki so podpirali novelo zakona, pa so o sebi govorili, kot bi bili nosilci nekega osvobajajočega znanja, ki edino lahko reši predsodkov polno Slovenijo o negativnih učinkih NRT. Neki zagovornik novele je tako zatrdil:

“Mi, ki živimo tu [v mestu], kot najbrž veste, smo gotovo bolj liberalni, kar se tiče progresivnih in radikalnih vprašanj, ker mi vemo, katere stvari nas lahko pripeljejo naprej.” (G. P., 31 let, študent)

Proces, znotraj katerega so ljudje oblikovali svoja stališča do NRT, je torej temeljil skorajda izključno na izražanju opozicij. Ideološko občutljive narative so sogovorniki uporabljali kot orodja, ki omogočajo, da situacijo NRT, o kateri vsebinsko skorajda ničesar niso vedeli, razberejo, dekodirajo, razumejo in se na podlagi tega o njej odločijo. Četudi so mnogi na referendumsko debato gledali kot na trivialen in zmanipuliran medijski dogodek, je vprašanje NRT vseeno bilo razumljeno kot pomembno, kajti bilo je vprašanje, ki je zahtevalo referendumsko rešitev. Zato je bila za marsikoga ključni nagib za razmišljanje o NRT in glasovanje na referendumu forma, v kateri je bilo vprašanje NRT predstavljeno, torej referendum kot pomemben politični moment in ne toliko vsebina referendumskega

²⁰ Način povezovanja ljudi v “politično sorodstvo” v kontekstu pričujoče raziskave definiram kot aktiven proces politične identifikacije, pripadanja in zavezanosti znotraj referendumskega vprašanja o NRT.

vprašanja. Nekateri so celo priznali, kako zelo jim je godilo glasovati, saj so v tem aktu prepoznali lastno vrednost, kot državljani, ki odločajo o pomembnem nacionalnem vprašanju:

“Če te država pokliče, da glasuješ, potem le mora biti nekaj pomembnega.” (G. V., 73 let, kmet)

Zaradi vsega predstavljenega trdim, da so ponotranjene dihotomije predstav dobrega in slabega glede NRT razumljene in doživete skozi polarizacijo na leve in desne, tradicionalne in urbane, in podobno mobilizirane ne zaradi NRT kot takih, ampak zato, ker so bile NRT Slovincem predstavljene kot pomembno “nacionalno” in politično občutljivo referendumsko vprašanje. Z drugimi besedami, s postuliranjem mišljenjskih enačb, da je ruralno (nujno) nasproti urbanemu, in tradicionalno nasprotno modernemu, ter desna politična opcija nasprotna levi, je bila vzpostavljena struktura, ki je delovala kot bralni mehanizem za dešifriranje in razlikovanje terminov, ki slovenski javnosti prej niso bili povsem domači. Termin “in vitro fertilizacija” je bil na primer lažje razumljen in stigmatiziran, ko je bil postavljen poleg in nasproti termina “naravno spočetje”, tako kot je “samsko ali surogatno materinstvo” dobilo svojo podobo šele takrat, ko je bilo pogledano iz stališča “aranžmajev nuklearne družine”. Ker v javnem prostoru ni bilo nobenega konsistentnega informiranja o tem, kaj NRT v resnici so, so omenjene dihotomije služile predvsem kot instrumentalno orodje, nujno za *osmislitev* NRT. S konceptom NRT se je bilo treba sprva sprijazniti in udomaćiti, informacije je bilo treba prevesti v bolj znani kontekst, če naj bi služile kot znanje, katerega je moč operacionalizirati. Prevedeno in domestificirano znanje pa je kaj kmalu začelo služiti tudi kot ideološki pripomoček za izražanje političnih afiliacij in politične identitete. Za ilustracijo bom citirala nekega sogovornika, ki je odprl najin pogovor s spominom na to, kako in kdaj je sploh prvič zvedel za NRT. Pripovedoval je o popularni ameriški nadeljevanki “Prijatelji” (Friends): “(...) saj veš, kdo, tista lušna, nora bejba, kaj je že? Phoebe! No, ona je bila surogatna mati otroku svojega lastnega brata. Mar si lahko predstavljaš?” Pripombo je pospremil z ironičnim smehom in celo pokritiziral “noro ameriško družbo”. A nekaj stavkov kasneje je že goreče zatrjeval: “Glasovanje (na referendumu) je bilo moja prva in edina politična participacija, odkar sem polnoleten. Vedel sem, da tako *pomembno* in tako intimno vprašanje ne sme biti prepuščeno le parlamentarni razpravi. Prav odgovornega sem se čutil in nikakor nisem mogel že vnaprej dovoliti, da bi to odločitev izvojevali le maligni in slepi klerikalci.” (G. R., 25 let, violinist)

Nekateri Slovenci so se o referendumskem vprašanju, kot kaže, odločali le na podlagi bolj ali maj preferirane oziroma bolj ali manj osovražene politične opcije glede NRT in ne na podlagi lastnega znanja o NRT. Politične odločitve so bile

opravičevane skozi ideološka stališča in ne znanje, kajti večina mojih sogovornikov, kot najbrž večina volilnega telesa v Sloveniji, ni vedela ničesar substancialnega o vprašanju NRT, četudi je obstajala nekakšna pretenzija s strani tistega dela mojih sogovornikov, ki so se predstavljali za "liberalno misleče". Le-ti so domnevali, da njihova pozicija, ki v osnovi podpira svobodo mišljenja, že avtomatično pomeni pravo informiranost in znanje o referendumskem vprašanju. Javnost je tako velikokrat izražala mnenja o NRT, kot če bi bila ideološko preparirana za zagovarjanje politiziranih liberalnih ali konservativnih stališč.²¹

Ob tem še enkrat poudarjam dejstvo, da so vsi moji sogovorniki (in domnevam, da večina volilnega telesa v Sloveniji) gradili svoje odločitve o referendumskem vprašanju na imaginaciji in *predstavah o tem, kaj bi drugi lahko ali bi morali početi s svojim telesom*, in ne na podlagi lastne izkušnje ali strokovnega znanja o NRT. "Drugi", v večini primerov razumljeni kot samska ženska, ki želi zanositi s pomočjo umetne oploditve, in neplodni pari, ki čakajo na darovane spolne celice, so bili prepoznani skozi podobe razlikovanja in drugačnosti. V razmišljanjih sogovornikov so bili drugi nujno drugačni, a značilnost vseh, četudi vsebinsko različnih narativov, je bilo dejstvo, da je ideja o različnosti služila ne samo kot moment, ki je drugačnost in razlikovalnost poudarila, ampak jo je tudi ustvarila. Masquelier izrazi podobno stališče, v nekem drugem kontekstu, z naslednjimi besedami: "... prevzeti modernost kot svetovni nazor (...) pomeni konstruirati vse, kar je drugačno od tega stališča, skozi časovne in prostorske idiome napredka in zaostalosti" (Masquelier 2000: 85).²² Odločanje o vprašanju NRT se je torej vrtelo na tečajih negativne ideologije, manifestirane skozi predstave drugih in drugačnosti. Ljudje

²¹ Na tej točki je moja analiza moč kritizirati. Bralcem se upravičeno lahko dozdeva, da sem ravno jaz kot avtorica analize pridobljenih podatkov tista, ki pelje debato o NRT volitvah na ideološki način s tem, da pozicioniram svoje sogovornike na dva različna konca politične dihotomije ter obravnavam njihov moralni diskurz predvsem kot ideološki. Tudi sama vidim pozicijo logike, s katere nastopam, kot problematično, kajti osebno in poklicno se vedno več kot le trudim ne razumevati družbenih in moralnih idej neke skupine ali posameznika kot ideologijo. Brati različne realnosti le kot ideološke je v temelju ultimativna in odslovljena praksa, ki zato nikoli ne dovoljuje zares poglobljene analize. Zato se tudi strinjam z Dixonom, ko pravi: "Ni povsem naključje, da se ljudje čutijo omalovaževane in jezne, ko se njihove trditve, da o nečem vedo, obravnava le kot racionalizacijo njihovih interesov. Popolnoma neupoštevati posameznikove razloge za neko obnašanje ter takoj implicirati na ideološko interpretacijo posameznikovih prepričanj je žalitev iz dveh razlogov. Prvi je, da takšno obravnavanje nujno namiguje na dejstvo, da posameznik (ali skupina) ni sposoben objektivno formirati svojih prepričanj, in drugič, da komentator (analist) ima superioren vpogled v motive drugih posameznikov. Vsakdo izhaja iz tega, da njegove najbolj premišljene odločitve morajo biti obravnavane kot mirno premišljene ideje, pridobljene na podlagi vseh dostopnih podatkov." (Dixon, 1980: 76–7). Kakorkoli, moja etnografija pokaže, da *koncepti znanja*, na katere moji sogovorniki apelirajo, ko razpravljajo o NRT, temeljijo na emocionalno političnem diskurzu in so že s strani mojih sogovornikov razumljeni kot ideološki. Izjemno zanimivo bi bilo v nekem drugem prispevku analizirati, zakaj so ideje o NRT v Sloveniji tako ideološko obarvane. Namen tega prispevka pa je drugje: pokazati, kako narativi o NRT, ki so jih sogovorniki prikazali kot "moralne" in ki jih uporabljajo na zelo arbitraren način, nosijo ideološko moč na način, da mobilizirajo ljudi za njihove politične odločitve.

²² Časovni in prostorski idiomi napredka in zaostalosti so bili, kot sem pokazala, velikokrat uporabljeni v razmišljanjih mojih sogovornikov o NRT, še posebej ko so intervjuvanci videli NRT kot ključen element za *bodoči* (in spet imaginirani) *odnos Slovenije in EU*.

niso definirali svoje pozicije prek prepoznavanja pozitivnih podob, ampak prek predstav tistega, *kar niso, kar ne želijo biti in kar ne želijo početi* v odnosu do NRT:

“Če sem iskren, potem moram povedati, da osebno ne vem kaj dosti o umetni oploditvi ali o nadomestnih materah. Upam, da sam nikoli ne bom v situaciji, da bom moral uporabljati te tehnike. Ampak vem pa, da nikoli ne bi kar tako odvzel možnosti drugim in uničil želje drugih, tako kot to počnejo nekateri. Radikalno desni znajo biti popolnoma neobčutljivi.” (G. G., 26 let, vaterpolist)

Izid referendumu je bil javno razumljen kot politična zmaga za ene in boleča ter intimna izguba za druge. Ideji zmage in izgube sta pogojevali druga drugo in krepili druga drugi pomen, tako kot so bile pogojevane vse tukaj predstavljene dihotomije (moderno, tradicionalno, ruralno, urbano, levo, desno, politično, intimno) v razmišljanjih o NRT v Sloveniji. Seveda, prav forma referendumskega vprašanja, ki je v osnovi dala možnost le za dva, izključujoča se odgovora, da ali ne (proti ali za), je bila tista, ki je oblikovala, podčrtala in dala podobo polarizirajočim divizijam mnenj glede NRT. Tisti, ki so se aktivno udeležili volitev, so lahko bili le za ali proti NRT.²³ Tistih, ki pa se volitev niso udeležili, javnost ni štela le kot nevtralne, ampak je tudi njihov molk razbrala v prid zmagovalnih. Kulturne prakse ali načini osmišljevanja situacij, ki se zdijo tuje, tako očitno niso nujno pogojevane s tem, kako in kaj ljudje mislijo o nečem. Nasprotno. V našem primeru je nujnost pozicioniranja posameznika na en ali drugi konec od dveh mogočih polov bila zaznana kot pogoj in edina možnost za dostopnost do “znanja o NRT”. Četudi so nekateri menili, da “je zelo nevarno prepustiti tako intimna vprašanja v politične kroge” (G. B., 52 let, matematik), vseeno verjamem, da je bila večina volilnega telesa in tistih, ki so razmišljali o NRT kampanji, uspešno mobilizirana s strani svojega *političnega auto da fe* – političnega akta vere – in ne znanja, z namenom, da lahko lokalizira, označi in udomači pomene, ki so bili in še vedno ostajajo zelo sporni.

O TEŽAVNIH IDENTITETAH

V prejšnjem delu prispevka sem namigovala na možnost analiziranja dokumentiranih diskurzov na temo NRT za časa referendumske kampanje kot na proces, ki ni pripomogel le k formiranju volilne identitete glede NRT vprašanja, ampak je dodatno pripomogel k formiranju širše *politično sorodstvene identitete*. Zato se v tem delu prispevka osredotočam na narative, ki eksplicitno nakazujejo na razmišljanje o NRT kot o političnem vprašanju. Na tej točki analize me zanima

²³ Videli smo, da je veliko tistih, ki so bili “za” novelo, na referendumu glasovalo ne zaradi nuje po izražanju nekega specifičnega odnosa do NRT, ampak zaradi demonstracije prepričanja, da se o tako intimni temi, kot je NRT, politično ne sme odločati.

medsebojna odvisnost podob fizičnega telesa s političnim telesom, izražena v javni govorici: "Zelo nespametno bi bilo verjeti," me je podučil g. O., "da družba in država nima pravice vmešavati se v kakovost življenja sedanjih in bodočih generacij" (51 let, letalski inženir). Omenjena izjava, kot tudi številne druge, so referendumsko vprašanje obravnavale kot "nacionalno debato", ki je ključna za slovensko družbo. "Seveda, da sem šla volit, kaj pa drugega? To [referendum] je bilo slovensko vprašanje in jaz kot mati štirih otrok in zvesta državljanka imam pravico povedati, kaj si mislim o prihodnosti naših otrok. Ali kaj?" (Ga. D., 53 let, računovodkinja, moji poudarki)

S trditvami: "Otroci so zaklad. Ne moremo jih kar tako prepustiti v roke lezbičnim materam" (g. U., 37 let, lastnik butika) ali "Če so otroci res naše bogastvo, potem pa jim ne moremo odvzeti pravice, da bi se bili rodili" (gdč. K., citirana zgoraj) so sogovorniki živo orisali, da je vprašanje o biomedicinski pomoči pri oploditvi v resnici državno in ne le družbeno ali družinsko vprašanje. Da bi podkrepili svoja mnenja, so ves čas uporabljali tako imenovane medicinske,²⁴ praktične²⁵ in/ali etične argumente. Prav tako imenovani "etični argumenti" so bili v pogovorih velikokrat omenjeni. Neki gospod je opozarjal, da bi sprejetje NRT lahko "ogrozilo socialno klimo v Sloveniji, ker bi [NRT] lahko utrdile monodružinski vzorec, ki je skrajno problematičen, tako družbeno kot etično" (G. F., 46 let, šolski pedagog). Mnogi mojih sogovornikov so izrazili zaskrbljenost nad legalizacijo NRT, ker bi ta domnevno lahko rekonfigurirala "nacionalni" slovenski družinski vzorec, ki "temelji na heteroseksualni, poročeni ali zunajzakonski zvezi" (G. F., citiran zgoraj). A nekaj drugih intervjuvancev je ostro nasprotovalo takšni tipologizaciji "slovenske družine" in zatrjevalo, da ima Slovenija "vse prej kot heteroseksualne poročene starše za standard" (G. P., 34 let, radijski tehnik). Mlada ženska je razburjeno komentirala:

²⁴ Gdč. J. je zaupala: "Kaj pa, če bo [samska ženska, ki si želi umetne oploditve] oplodena s spermo nekoga, ki je bolan, ali celo hujše, s spermo svojega brata ali očeta?" (51 let, upokojena poštna delavka). Namišljene grožnje incesta in okuženosti, ki jo je izpričal tudi zgoraj omenjeni g. R, so bile dovolj prepričljive za sogovornike, da so jih odvrnile od misli o NRT kot uporabnih tehnik. Po drugi strani je g. K. zagovarjal uporabo NRT s temi besedami: "Saj medicina oz. medicinska tehnologija ravno temu služi, da nam pomaga in nas zdravi. Če že vlagamo tolikšne količine denarja, časa in znanja v tehnike, potem jih moramo znati tudi uporabiti. Namesto tega se povprečen Slovenec sramoti, ko se odreka tehnološkim možnostim. Tehnologija mora biti dostopna vsem in ne le poročenim ženskam. Diskriminacija pa je sploh problematična, če jo prakticiramo znotraj medicine." (43 let, lastnik restavracije)

²⁵ "Umetna oploditev za samskeženske zvenidobro, ampak jaz se vseeno bojim, da bo to postavilo žensko v še bolj problematičen položaj. Ženske bi bile potem še pogosteje ogoljufane in izkoriščane." Ko sem gdč. G. vprašala, kako to misli, je odgovorila: "Ja, potem bi bile samske matere, in kdo se danes še hoče poročiti s samsko materjo?" (25 let, točajka) Druga gospa je izrazila svojo skrb zaradi nekega drugega "praktičnega" razloga: "Ja, kaj pa otrok? Otrok že ne more biti srečen, če ima samo mamo in ne ve niti tega, kdo je oče. Kaj bo rekel v šoli, ko ga bodo drugi otroci vprašali, kje ima očeta? Ne vem ..., ampak jaz mislim, da je celo bolje reči, da so starši ločeni ali pa kaj drugega, kot pa da otrok nima kaj povedati. No, sebe že ne bo sramotil s tem, da bo povedal, da je bil umetno spočet." (Ga. O. 42 let, šivilja) Gospod S. je po drugi strani v NRT videl izjemno priložnost za Slovenijo, kajti: "Končno bi bili lahko nekako ukrepali glede porazne stopnje nacionalne fertilitosti." (45 let, računalničar)

“Referendum je bil ena velika hipokrizija. Vse te pocukrane zgodbe o perfektnih štiričlanskih družincah in ljubečih in skrbnih straših ... hmm ... verjemi mi, to že ne bo držalo. Ko se samo spomnim svojih sošolcev izpred dvajsetih let, ja, saj so že takrat skorajda vsi imeli ločene starše. O.K, moja dva nista bila ločena, ampak jaz sem živela sama z mamó vse do svojega četrtega leta. Dokler se ni mama poročila. In ves ta čas *sva bili samski*. In to sploh ni bilo nič kaj takega, sploh pa ne kakšen velik problem. No, morda kdaj za mojo mamó, ampak moje otroštvo zaradi tega že ni bilo posebej travmatično. Mislim celo, da me je *najina situacija* opremila z marsikatero socialno večščino, ki je sedaj ne bi imela, a bi jo potrebovala. (...) Zato popolnoma zagovarjam stališče, da samske ženske morajo, če to res hočejo, imeti dostopne tehnike, da lahko postanejo matere. Kdo ve, to bi morda celo koristilo Slovincem, ker bi spremenilo nekatere tako ljube vzorce o Cankarjevi materi, pa to ... Pa še za otroka bi bilo dobro. Vsekakor pa sama poznam toliko otrok, ki so zrasli, morda ne ravno v dvostarševskih, ampak zato v dvogeneracijskih družinah, kjer so dedki in babice super skrbeli za svoje vnučke, in tem danes čisto nič ne manjka. Zato me ves ta teror o monodružini [ki bi domnevno nastal, če bi NRT bile sprejete] strašno nervira.” (Gdč. R., 30 let, gledališki kritik, moji poudarki)

Povedni spomin sogovornice na njeno otroštvo je za našo analizo izjemo pomemben, ker pokaže, da normativni nuklearni družinski vzorec ni vedno ali ni za vse tudi najbolj zaželen vzorec.²⁶ Kar pričujoči narativ dela še bolj zanimiv in sporočilen, je dejstvo, da kaže na pogosto izpričano identifikacijo otroka z materjo in materino situacijo. Ravno tovrstna identifikacija je bila pogosto niša, skozi katero so moji sogovorniki oblikovali svoja stališča do NRT. Intervjuvanci so govorili o otrocih, kot absolutno pripadajočih staršem in starševski identiteti, ko so si predstavljali situacije *bodočih mater* in *bodočih otrok* v kontekstu NRT:

“Samsko materinstvo bi lahko bilo zelo škodljivo za otroka. Ja, kako naj še kdo privoli, da bi otrok živel v takšnem okolju? Saj je jasno, da takšne ženske [samske, ki želijo terapijo NRT] hočejo otroke zaradi sebičnih razlogov. Otroci že ne morejo služiti nekomu kot terapija. Saj bi še *otroka lahko naredile za lezbijko*.”²⁷ (G. F., citiran zgoraj, moji poudarki)²⁸

²⁶ Loizos in Heady argumentirata (1999: 4), da je že Leach (1966) pisal o ideoloških dogmah v analizah sorodstva in družine in tako anticipiral Bourdieuovo (1977) razlikovanje med *uradnimi* in *praktičnimi* sorodstvenimi praksami in diskurzi.

²⁷ Idejo, da "lezbijka lahko naredi le lezbijko", lahko razumemo ne le kot potencialno grozljivo homoseksualne vzgoje otrok v Sloveniji, ampak kot prepričanje, da homoseksualna ženska lahko rodi le punčko, in potem tudi to "naredi za lezbijko". Izpričani imaginarij je zato mogoče brati kot predstavo o "bodoči sterilnosti" in zaprtosti reprodukcije, kajti homoseksualna ženska znotraj omenjene logike genetsko lahko omogoči le še eno generacijsko koleno. Punčka, ki kot njena mati noče biti z moškimi, ni le nemoralna, ampak tudi nesposobna realizacije svojih reproduktivnih kapacitet.

²⁸ Na podlagi opravljenih intervjuvov je bilo velikokrat moč zaslediti predstavo, da so samske ženske, ki si želijo NRT, razumljene kot koristolovne. Tako na primer: "One [samske ženske] mislijo, da mi ne vemo, da bi rade imele otroke samo zato, da bi dokazale, da so se izpolnile in da so uspešne." (G. I., 32 let, bančni uslužbenec)

Etnografija nakazuje, da je večina tistih, ki so se opredelili proti referendumski noveli, izrazila "strah, da ženska, tako neodgovorna, da si ne more najti niti očeta za svojega otroka ali pač nekoga, s katerim bi otroka spočela, že ne more biti sposobna mati" (G. A., 38 let, trgovec). Samske ženske niso bile potemtakem ponekod kritizirane zato, ker niso sledile ustaljenemu, romantičnemu vzorcu ustvarjanja družine, ampak zaradi *šibkosti veščin*, ki bi jih tiste, ki hočejo imeti otroka, morale imeti. Kar je bilo prepoznano kot še posebej strašeče, je bila *možnost, da bi bili otroci takšni, kot so njihove matere*. Kajti, kdo bi si še želel, da bi otroci postali samski očetje in samske matere? Tako so samske ženske, ki želijo uporabiti NRT, v pogovorih bile v najslabšem primeru stigmatizirane kot lezbijke in v najboljšem kot predstavnice nerazumljivih želja:

"Ampak zakaj bi kdo hotel biti samski, če lahko najde partnerja?" (Gdč. E., 25 let, kemijski tehnik).²⁹ V isti maniri je druga sogovornica komentirala: "Četudi me že vse življenje obkrožajo le neuporabni moški, je vseeno za otrokovo dobro potrebno, da si ženska najde moškega. Očeta za otroka." (Ga. T., 39 let, fotografinja)

Še več. Samske ženske velikokrat niso bile diskriminirane le zaradi svojega domnevnega zdravstvenega stanja (neplodnosti), ampak zaradi svojega družbenega stanu (neporočene). Neka gospa je živo komentirala: "Država, ki žensko razlasti pravic le zato, ker ni poročena ali ne živi v zunajzakonski skupnosti, je *podla država*" (Ga. N., 36 let, učiteljica). Druga je ugotavljala: "Če bi ženske danes znale poiskati in obdržati svoje moške, bi vse bilo v najlepšem redu in referendum ne bi bil sploh potreben" (Ga. O., 53 let, gospodinja). Nauk je bil, da le poročena ženska sme *želeti* postati mati in da le ženitvene strategije lahko korigirajo fertile strategije. Povrh etnografija pokaže, da je status samske matere v Sloveniji žalostna, a nikakor ne najslabša situacija, ki lahko doleti žensko. Žalosna pozicija pa kaj kmalu zdrсне v katastrofalno, če *ženska hoče oboje: biti samska in biti mati*. Za nekatere mojih sogovornikov je takšna želja bila povsem nevzdržna. Gospa J. je tako trpko komentirala:

"Kaj si pa mislijo [samske ženske]? Kaj res verjamejo, da lahko vse dobijo? Kariero, avto, čas, svobodno življenje, pa še otrok? No, vsega pa človek res ne more imeti. Včasih mora tudi trpeti." (41 let, zavarovalniški agent)

Poudariti je treba tudi prepričanje, ki ga je izrazila večina mojih sogovornikov, da *niso vse samske ženske enake*, in da ne morejo vse biti obravnavane na enak način. Samske ženske, ki želijo postati matere, a nočejo imeti moških poleg sebe in bi zato rade uporabile NRT, niso enake tistim samskim ženskam, ki so moškega "imele" a so ga "izgubile". Samske ženske – "ločenke" – očitno uživajo višji status

²⁹ Etnografija kaže tudi na drugačne komentarje: "Dejstvo je, da nekatere ženske, ki si želijo uporabiti procese NRT za umetno oploditev, imajo spoštovane poklice in družbeni ugled. Četudi si zelo *želijo otroka* v nekem določenem trenutku, to še ne pomeni nujno, da si takrat *želijo še moža*. (G. L., 43 let, psiholog, moji poudarki)

in niso tako silno “družbeno problematične”. Njihova pozicija vsekakor ni hotena ali zaželena, ampak se nanje gleda z empatijo in umiljenjem:

“Ona, bogica, je bila čisto sama z otroki, in so ji le starši pomagali. Veliko je prestala . . . , ampak poglej jo danes. Ima tri krasno vzgojene in lepe otroke. Saj ji je bilo težko, vem, kaj pa drugega, če je ločenka, ampak vseeno je še vedno bolje biti ločen kot nasploh ne imeti moškega! (Ga. F., citirana zgoraj)

Po drugi strani je neka druga sogovornica zaupala:

“Kakšna morala je to: če se par [v Sloveniji] loči, bo sodišče skorajda avtomatično dalo otroka v varstvo materi. Oče bo moral plačati alimentacijo in vsi se bodo pretvarjali, da je družbeni red ohranjen. No, samska ločena ženska je še vedno samska, ampak je celo s strani sodišča prepoznana kot primerna mati. O tem se tisti, ki so bili proti NRT, niso niti najmanj spraševali.” (Gdč. S., 34 let, predavateljica)

Ravno beseda *samska* v frazi “samska mati” in beseda *želja* tam, kjer se je govorilo o “želji ženske, da ostane samska, a vseeno postane mati”, je bilo tisto, kar je povzročalo ogorčene reakcije sogovornikov. Zdelo se je, kot da bi nekateri na situacijo, v kateri je ženska samska zato, ker jo je moški zapustil, gledali kot na težavno, a razumljivo, kajti najbrž so poznali načine obnašanja in reagiranja v situacijah ločevanja.³⁰ Nasprotno pa je “tista ženska, ki si niti ne želi moškega, da bi z njim spočela, je kot prvo nora, kot drugo pa popolnoma amoralna”. (G. H., 67 let, upokojeni čevljar) Spet drugi so mislili drugače:

“Država ni pravična do vseh državljanov. Otroci ločenih parov imajo vedno legalno priznani status in legalno prepoznanega očeta ne glede na to, kje in kakšni so v resnici njihovi očetje. *Bodoči otroci*, ki bi bili spočeti z biomedicinsko pomočjo, pa tega statusa ne bi imeli in bi družbeno prepoznanje morali iskati pri državi. Morda tukaj tiči zajec. Morda se država boji vse te zdrahe v zvezi z legalizacijo.” (Gdč. T., citirana zgoraj)

Izpričani komentar poleg tega, da nakazuje na dejstvo, da je, četudi vedno v drugačnem kontekstu, tema Države bila zelo pogosto predmet naših pogovorov, osvetljuje mnogokrat izpričano asociacijo fizičnega telesa posameznika in telesa države v pogovoru o NRT. Za hip se bom vrnila k vprašanju identitete in identifikacije, s katerim sem odprla ta del prispevka. *Država*, kot smo videli, po prepričanju večine sogovornikov *vidi bodoče otroke kot svoje otroke* in je tako prisotna aluzija, da je država mati bodočih sinov in hčera:

“Seveda, država je v težkem položaju zaradi katastrofalno nizke natalitete, ampak to še ne pomeni, da je obupana. Referendumska novela, ki omogoča samski ženski, da postane mati, že ne more biti rešitev.” (G. P., citiran zgoraj)

³⁰ Tukaj izrecno govorim o ženskah, ki so nekoč bile poročene, sedaj pa so samske ali zapuščene, in ne o vdovah.

Idealna država je tako v pogovorih bila velikokrat enačena s podobo idealne slovenske matere: ona (država in mati) mora biti ljubeča, skrbna, a tudi avtoritativna in spoštovana v vzgajanju svojih državljanov/otrok. Zato je tudi razumljivo, da za mnoge identifikacija Države z Materjo ne more zdržati identifikacije države z materjo, ki bi to rada postala s pomočjo biomedicinske pomoči in ne poskušala drugače – naravno. Za veliko večino mojih sogovornikov, kot tudi za večino tistih, katerih javno nastopanje v zvezi z NRT je bilo moč spremljati v medijih, je bil enačaj med državo in žensko, ki hoče postati mati, a še vedno ostati samska, nesprejemljiv in situacija tista, ki je identifikacijo potujila in jo onemogočila. Komentarji izpričujejo prepričanost, da tip reprodukcije tako države kot ženske mora biti (in ostati) “naraven, pristen, domač in tako avtentičen” (G. O., citiran zgoraj). Analogija med telesom države in telesom ženske, ki hoče uporabiti NRT, da bi postala mati, tako pojasni, zakaj so tehnike NRT očitno razumljene kot nevarne in negotove oz. “tiste, ki lahko uničijo moralno klimo in družinski vzorec v Sloveniji” (če se spomnimo izjave G. T., citiranega zgoraj). A izpričana analogija (ženskega telesa s telesom države) v antropološki in širše humanistični literaturi ni nova. Telo posameznika je bilo že velikokrat opisano kot medij izražanja organov (državne) moči in nadzora (glej Douglas 1966, Foucault 1975 itn.). Douglasova tako leta 1966 zapiše, da je “ritualna zaščita telesnih odprtih simbol družbene preokupacije z vhodi in izhodi oz. z mejami” (1966: 116). Telesne odprtine so tako lahko razumljene kot reproduktivna mesta tako ženske kot države in vhodi in izhodi kot preokupacije s tako osebnimi kot državnimi mejami in ločnicami. Podobno sta avtorici Anthias in Yuval-Davies v knjigi “Ženska – Nacija – Država” (1989) pokazali, da država ne le kontrolira situacije, ki se tičejo ženskih reproduktivnih kapacitet, ampak regulira tudi “pravšnje” načine, na katere naj bi ženska imela otroke. S tem država kontrolira “pravšnje načine za ohranjanje meja simbolnih identitet njihovih mož, etničnih skupin in njihove države”(1989: 6).³¹

Politično telo Slovenije je skozi načine, na katere je spolitiziralo vprašanje NRT, jasno pokazalo, da je samo država, delegirana skozi glasove tistih, ki so volili, tista, ki lahko odloči o vprašanju oškodovane reprodukcije. Politično telo države oz. strankarska telesa so tako prek izbranih tem, ki so problematizirale vprašanje dostopnosti biomedicinske pomoči, rekonfigurirala notranje dimenzije vprašanja: vprašanje neplodnosti, ki je nekoč bilo osebna drama, je postalo nacionalni in politizirani dogodek. Z drugimi besedami, programi političnih alians, formirani

³¹ V omenjeni knjigi avtorici locirata pet pomembnejših načinov, na katere ženska lahko participira v etničnih in nacionalnih projektih države. To so: 1. ženska kot tista, ki reproducira člane etničnega kolektiva; 2. ki reproducira meje etničnih/nacionalnih skupin; 3. kot soudeležena v ideološki reprodukciji kolektiva na način prenašanja kulture; 4. kot označevalec etničnih/nacionalnih različenosti; 5. kot udeležena v nacionalne, ekonomske, politične in vojaške strategije za ohranjanje meja (1989: 7).

kot rezultat dihotomne delitve volilnega telesa glede vprašanja NRT, so postali mehanizem za regulacijo vsakdanjih reproduktivnih in sorodstvenih praks.

O POLITIČNIH SPOMINIH IN POLITIČNIH VIZIJAH TELESA

Pričujoči članek je poskušal osvetliti politično zgodbo, umeščeno v somatični imaginarij in metafore telesa. Moja želja je bila dokumentirati spomine na referendumsko vprašanje NRT kot podobe, ki tvorijo lokalna razumevanja konceptov prokreacije in družinskih, družbenih ter državnih vrednot.³² Etnografija je pokazala, da v procesu osmišljanja informacij o NRT in oblikovanju znanja, potrebnega za referendumsko odločitev, Slovenci niso črpali iz osebnega znanja o NRT, ampak so si *predstavljali telesa drugih*, predvsem samskih žensk, ki bi hotele postati matere z biomedicinsko pomočjo.³³ V pričujoči raziskavi sem zato izpraševala, kako se ljudje, ne skozi prakse lastnega telesa ali vidne prakse drugih, temveč skozi zamišljene, morebitne prakse teles drugih, identificirajo z idejo tradicije in modernosti, urbanosti ali ruralnosti, leve ali desne politične opcije, naravnega in umetnega. Znanje in razumevanje NRT je včasih ustvarjalo, včasih pa le poudarjalo politične identitete in posredno ustvarjalo posebno formo simbolnega sorodstva – političnega. Tako so preoblikovanja informacij o NRT v referendumsko znanje in vedenje omogočila predvsem lokalna politična razmerja moči kot tudi problematizacija samega vprašanja kot politično pomembnega. Politične oz. strankarske predstave o NRT so podale vsebino ideološko občutljivim in emocionalno napetim razumevanjem NRT v Sloveniji.³⁴

Spoznanje, da so reproduktivna vprašanja v Sloveniji spolitizirana s strani političnih strank, je težavno, a ta ugotovitev še ne osvetli največjega problema. Resnična težava leži v spoznanju, da smo podmeno, oblikovano za časa referendumske kampanje in obdržano do današnjega dne, in sicer, da NRT tvorijo politično vprašanje, povsem naturalizirali, udomačili in jo v kontekstu strankarske politike obravnavali kot pričakovano ali celo nujno. Še vedno verjamemo, da

³² Četudi "bolno telo" na Zahodu velikokrat razumejo kot problem posameznika in ne družbe (Layne 1996, Kleinmann 1995), je analiza narativov, ki so spleteni okoli bolezenskega stanja telesa – neplodnosti – pokazala, da, "reproduktivno bolno telo" v Sloveniji ne pripada le posamezniku, temveč družbenemu in političnemu kolektivu.

³³ Ker se nisem pogovarjala z nikomer, ki bi direktno strokovno raziskoval NRT, etnografija temelji na pričevanju tistih, ki so si zamišljali reproduktivne želje, kapacitete in potencialne drugih ljudi. Zato svojih sogovornikov ne vidim kot nosilce osebnega, karnalnega, znanja, temveč le kot prenašalce nekega delegiranega znanja, ki je bilo ves čas prilagajano v procesih prevoda in udomačitve informacij NRT. Če se na tem mestu malce pošalim, lahko rečem, da so Slovenci za časa referendumske kampanje bili natančno tisto, za kar se jaz predstavljam v tem prispevku – antropologi. Če je bistvo antropološkega dela prevajati koncepte neznanih stvari v znane (Clifford in Marcus 1986), potem so bili Slovenci v tem pogledu več kot le uspešni za časa referendumske kampanje.

³⁴ Menim, da je prav narava teh predstav tvorila kontroverzno in tekmovalno ozračje referendumske kampanje.

vprašanje NRT v osnovi je politično vprašanje! A če se ozremo in pogledamo, kako druge države, družbe in kulture obravnavajo NRT, ugotovimo, da reproduktivno zdravje, povezano z NRT, vsekakor nosi politični koeficient, v smislu boja za manifestacijo moči glede definicije in uporabnosti NRT, a je druga tema biomedicinske pomoči k reproduktivnemu zdravju vse prej kot prežeta z lokalnimi političnimi strankarskimi strastmi. V Izraelu, denimo, biomedicinsko pomoč subvencionirana država. Antropologi dokumentirajo, da ženske, posebej ultraortodoksne židinke v izjemni meri spodbujajo državni zdravstveni sistem, da se poslužujejo NRT, kajti te tehnike so s strani etičnega in religioznega kodeksa v Izraelu razumljene kot pripomoček za "kakovostno in obilno načrtovanje otrok" (Khan 2002). Na Kitajskem, kjer država uradno še vedno sankcionira vse, ki imajo več kot le enega otroka, "NRT delujejo kot blagoslov. Logika je naslednja: če že imamo lahko le enega otroka, potem naj bo vsaj ta perfekten." (Handwerker 2002: 302). Kitajski starši verjamejo, da NRT producirajo mentalno in fizično superiorne otroke v primerjavi s tistimi, spočetimi na naraven način. Tako NRT funkcionirajo kot "nova" evgenika in tehnični proces znotraj "high-tech baby-making industry". Indijci in Tajci že dolgo dostopne NRT razumejo predvsem kot postopke, ki predvsem ne le ugotavljajo, ampak omogočajo definiranje spola zarodka in so zato prepoznane kot "tehnike za ustvarjanje dečkov" (Ginsburg in Rapp 1995, Bharadway 2002). V Veliki Britaniji po drugi strani NRT igrajo pomembno vlogo predvsem znotraj lobijev medicinskih firm in ne vladne politike (Edwards et al 1993). V ZDA so NRT postale domena profesionalnega in javnega trga, kjer velja načelo "če plačaš, dobiš" (Ragone 1996), v Avstraliji in Evropi (Avstrija, Danska, Finska, Francija, Nemčija, Islandija, Norveška, Nizozemska in Švedska) pa je od junija 2000 umetna oploditev subvencionirana iz javnega proračuna in tako omogočena vsem strankam (Hughes in Giacomini 2001). Torej imajo lobiranja glede NRT tudi drugje veliko moč, ampak lobiji (ki so lahko tudi politični) ne delujejo nikoli le na ravni političnih strank, temveč na ravni projektov (vladnih, koncesijskih, ekonomskih, farmacevtskih, etičnih, religioznih), katerih realizacijo želijo omogočiti.

Zavedati se je treba, da sta ravno politična problematizacija vprašanja NRT in referendumski kampanja kot politični moment, ki je javno definiral polje razumevanja NRT, odločno vplivali na evalvacijo NRT ne le kot tehnik, ki omogočajo prokreacijo in zato spadajo v polje družinskega načrtovanja, ampak kot tehnik, ki lahko spremenijo ali potrdijo politične afiliacije in gibanja na političnem zemljevidu Slovenije.

Zato strategija, ki navidezno, pod pretvezo demokratičnega referenduma, omogoča ljudstvu, da odloča o temi, o kateri ni niti malo izobraženo, priča o strategiji, ki je brezplodna in ki ne more ne državi ne ljudstvu prinesiti pretehtane

odločitve. Ponudi lahko le argumente, ki pričajo o različnih političnih in ideološko prežetih imaginarijih, ki jih konstruiramo Slovenci.

LITERATURA

- ANTHIAS, F. in YUVAL-DAVIS, N. (ur.) (1989): *Woman-Nation-State*. London: Macmillian.
- BHARADWAY, A. (2002): Medical Egos, Media Spotlights, and the Contest over Test-Tube Firsts in India. V: *Infertility Around the Globe. New Thinking on Childlessness, Gender, and Reproductive Technologies*, (ur.) M. C. Inhorn, F. V. Balen. Berkely: University of California Press.
- BLOCH, M. (1996): *'Ideology'* v: Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology. A. Barnard and J. Spencer (ur.) London: Routledge.
- BOURDIEU, P. (1976): *'Marriage strategies as Strategies of Social Reproduction'* v: Family and Society R. Foster and D. Ranum (ur.) Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press;
- CARSTEN, J. (1997): *The Heat of the Hearth*. Oxford: Clarendon Press;
- CARSTEN, J. (ur.) (2000): *Cultures of Relatedness*. Cambridge: Cambridge University Press;
- CLIFFORD, J. in MARCUS, G. E. (ur.) (1986): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkely and Los Angeles: University of California Press;
- COMAROFF, J. (1985): *Body of Power, Spirit of Resistance: The Culture and History of a Douth African People*. Chicago: University of Chicago Press;
- COREA, G., Duelli Klein, R. Hahmer, J. in dr. (1985): *Man-Made Women*. London: Hutchinson;
- CSORDAS, T. (1999): *'The Body's Career in Anthropology'* v: Anthropological Theory Today H. L. Moore (ur.) Cambridge: Polity Press;
- DIXON, K. (1980): *The Sociology of Belief. Fallacy and Foundation*. London: Routledge and Kegan Paul;
- DOLGIN, J. (1992): *'Family law and the facts of family'* v: S. Yanagisako in C. Delaney (ur.) *Naturalizing Power*. New York: Routledge;
- DOUGLAS, M. (1966): *Purity and Danger. An Analysis of Cooncepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge and Kegan Paul;
- DOUGLAS, M. (1973): *Natural Symbols*. New York: Vintage;
- EDWARDS, J., Franklin, S., Hirsch, E., Price, F., Strathern, M., (1993): *Technologies of Procreation. Kinship in the Age of Assisted Conception*. Manchester, UK: Manchester University Press;
- EDWARDS, J. (2000): *Born and Bred*. Oxford: Oxford University Press;
- FOUCAULT, M. (1975): *Discipline and Punish. The Birt of the Prison*. New York: Vintage;
- FRANKLIN, S. (1992): *'Making sense of misconceptions: anthropological approaches to unexplained infertility'* v: Changing Human Reproduction, M. Stacey (ur.) London: Harper Collins.
- FRANKLIN, S. (1993): *'Making representations: the parliamentary debate of the Human Fertilisation and Embryology Act'* v: Technologies of Procreation. *Kinship in the Age of Assisted Conception*. Edwards, J., Franklin, S., Hirsch, E., Price, F., Strathern, M., 1993. Manchester, UK: Manchester University Press;
- FRANKLIN, S. (1995): *'Science as Culture, Cultures of Science'* Annual Reviews of Anthropology 24: 163–184;
- FRANKLIN, S. (1997): *Embodied Progress*. New York: Routledge;
- GINSBURG, F. in RAPP, R. (ur.) (1995): *Conceiving the New World Order: The Global Politics of Reproduction*. Berkely: University of California Press;
- HARAWAY, D. J. (1991): *Simians, Cyborgs, and Women*. London: Free Association Books;
- HANDWERKER, L. (2002): The Politics of Making Modern Babies in China: Reproductive Technologies and "New" Eugenics. V: *Infertility Around the Globe. New Thinking on Childlessness, Gender, and Reproductive Technologies*, (ur.) M. C. Inhorn, F. V. Balen. Berkely: University of California Press.
- KAHN, S.- M. (2002): Rabbis and Reproduction: The Uses of New Reproductive Technologies among Ultraortodox Jews in Israel. V: *Infertility Around the Globe. New Thinking on Childlessness, Gender, and Reproductive Technologies*, (ur.) M. C. Inhorn, F. V. Balen. Berkely: University of California Press.
- KLEINMAN, A. (1995): *Writing at the Margin: Discourses between Anthropology and Medicine*. Berkely: University of California Press;
- LEACH, E. (1961): *Rethinking Anthropology*. London: The Athlone Press;
- LOIZOS, P. in HEADY, P. (ur.) (1999): *Conceiving persons*. London & New Brunswick: The Athlone Press;

- LOCKE, M. (2002): *Twice Dead*. Berkely: University of California Press;
- MASQUELIER, A. (2000): 'Of Headhunters and Cannibals: Migrancy, Labor, and Consumption in the Mawri Imagination'. *Cultural Anthropology* 15(1): 84–126;
- MARTIN, E. (1987): *The Women in the Body: A Cultural Analysis of Reproduction*. Boston: Beacon;
- MARTIN, E. (1991): *The egg and the sperm: how science has constructed a romance based on male and female roles*. *Signs* 16(3): 485–501;
- RAGONÉ, H. (1996): 'Chasing the Blood Tie: Surrogate Mothers, Adoptive Mothers and Fathers'. *American Ethnologist* 23 (2): 352–365;
- RAGONÉ, H. (1994): *Surrogate Motherhood: Conception in the Heart*. Boulder: Westview Press;
- RIVIÉRE, P. (1985): 'Unscrambling Parenthood'. *Anthropology Today*, 1 (4): 2–7;
- ROBERTSON, J. A. (1994): *Children of Choice. Freedom and the New Reproductive Technologies*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press;
- SCHEPER-HUGHES, N. in LOCK, M. (1986): 'The Mindful Body: A Prologomenon to Future Work in Medical Anthropology'. *Medical Anthropology Quarterly*, 1: 6–41;
- SCHNEIDER, D. M. (1968) (1980): *American Kinship: A Cultural Account*. Chicago: The Chicago University Press;
- SKUŠEK, Zoja (1996): 'Zadrega s starši' *Socialno delo*, 35 (2): 47–63;
- STACEY, Meg (ur.) (1992): *Changing Human Reproduction*. London, Newbury Park, New Delhi: Sage Publications;
- STOLCKE, V. (1986): 'New reproductive technologies – same old fatherhood'. *Critique of Anthropology* 6: 5–31;
- STRATHERN, M. (1992a): *After Nature: English Kinship in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press;
- STRATHERN, M. (1992b): *Reproducing the Future: Anthropology, Kinship and the New reproductive Technologies*. Manchester, UK: Manchester University Press;
- STRATHERN, M. (1992c): 'The meaning of assisted kinship' in *Changing Human Reproduction*. M. Stacey (ed.) London: Harper Collins;
- STRATHERN, M. (1993) (1995): 'Future Kinship and the Study of the Culture'. *Futures*. 27(4): 423–435;
- STRATHERN, M. (1998): 'Surrogates and substitutes: new practices for old v. The Politics of Postmodernity'. Good, J., Velody, I. (ur.) Cambridge: Cambridge University Press;
- STRATHERN, M. (1999): *Property, Substance and Effect*. London & New Brunswick: The Athlone Press;
- WAGNER, R. (2001): *An Anthropology of the Subject*. Berkely, Los Angeles, London: University of California Press.
- Zakon o zdravstvenih ukrepih pri uresničevanju pravice do svobodnega odločanja o rojstvu otrok. 1977, Ljubljana: Uradni list, 11, 19. 5. 1977;
- ZUPANČIČ, K., Meden-Vrtovec, H., Tomaževič, T. (1996): 'O osnutku predpisov o oploditvi z biomedicinsko pomočjo'. *Zdravniški vestnik*, 65: 591–592.